

Propagandatalitus Eesti Vabariigis 1934–1940

Laura Vaan

Eesti Vabariigis tegutses nn. vaikiva oleku aastail, 1934–1940, riikliku propaganda tegev ja informatsiooni kontrolliv asutus, mis on tuntud propagandatalituse nime all. Selle talituse olemust ja tegevust pole ajaloo-kirjanduses seni kuigi palju käsitletud. Käesolev artikkel annab ülevaate talitusest kui institutsioonist – sellega seotud seadusandlusest, funktsioonidest ja töötajaskonnast.

On vaieldud, kas propagandatalituse rajamine oli Konstantin Pätsi idee või anti talle vastavat nõu. Oskar Looritsa väitel kõneles Päts temale juba 17. juunil 1934. aastal, et Eestis oleks riikliku ja rahvusliku mõtteviisi süvendamiseks vaja teha järjekindlamat propagandat ning sel eesmärgil tuleks luua spetsiaalne talitus. Ühtlasi pakkus ta Looritsale loodava talituse juhi kohta ning oli väga üllatunud tolle keeldumise üle. Samas oli Loorits sellise asutuse loomise idee suhtes positiivselt meelestatud, pakkudes välja, et see võiks olla iseseisev propagandaministeerium, mille olulisimaks ülesandeks oleks välispropaganda – rahvuslike kultuurisaavutuste tutvustamine nii lähemate naabrite keskel kui ka kogu Euroopas.¹

Teiselt poolt on arvatud, et propaganda-

talituse loomise mõtte algataja oli üli rahvuslikult meelestatud siseminister Karl Einbund, kes selle asutuse abil soovis avalikkust ja rahva meeleolusid tugevama kontrolli alla saada ning ühtlasi demonstreerida Pätsile oma kasulikkust ja sobivust peaministriks.² Einbund mängis kahtlemata väga olulist rolli propagandatalituse ülesehitamisel ja selle tegevussuundade määramisel.

Mitmed autorid on püüdnud leida eeskujusid, millele toetudes Eestis propagandatalitus loodi, kuid üksmeelele pole jõutud ning rohkem on levinud arvamus, et see asutus oli siiski üsna *kodukootud*. Sellegipoolest on eeskujudena pakutud nii Saksamaal 1933. aastal loodud Joseph Goebbelsi juhitud propagandaministeeriumit³ kui ka Vene tsaaririigi Trükiasjade Peavalitsuse juures töötanud informatsioonibürood.⁴ Viimase arvamuse kinnituseks tuuakse fakt, et Eesti tollased riigitegelased olid oma poliitilise koolituse saanud Vene tsaarirežiimi tingimustes ja tundsid seega põhjalikult selle valitsemismeetodeid. Nii olevat ka Pätsi loodud teabeteenistus kujunenud Peterburist kodumaale saabunud ja sealsete kogemustega optantide pinnasest.⁵ Tagantjärele võib arvata, et propagandatalituse rajajad võisid saada mõlemast riigist kaudseid mõjutusi, kuid ilmselt ei võetud kummastki otsest eeskuju.

Propagandatalitus oli Eesti tingimustes küll uudne asutus, kuid sel leidis siiski aastakümnetagune eelkäija. Pärast 1924. aasta 1. detsembri kommunistide riigipöördekatset loodud valitsuses oli teiste hulgas ametisse seatud portfelli minister (Karl Ast), kelle ülesannete hulka kuulus muu hulgas valitsuse tegevuse propageerimine. Portfelli minister propagandaministri ametikoht kadus koos Jaaksoni valitsuse lagunemisega.⁶

¹ O. Loorits. Eesti ajaloo põhiprobleemid. – Iseseisvuslaste kirjavara 1955, nr. 11, lk. 168.

² W. Tomingas. Mälestused. Vaikiv ajastu Eestis. Tallinn, 1992, lk. 430.

³ Das Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda. Vt. nt. W. Tomingas. Mälestused, lk. 430, 522.

⁴ Osvedomitel'noe Bjuro.

⁵ A. Roolaht. Nii see oli... Kroonika ühest unustuseliiva maetud ajastust. Tallinn, 1990, lk. 110.

⁶ Ö. Elango, A. Ruusmann, K. Siilivask. Eesti maast ja rahvast. – Maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn, 1998, lk. 460; A. Roolaht. Nii see oli..., lk. 110. Põhjalikumalt on teemat käsitlenud Kristi Musteikis oma 2001. aastal valminud peaseminaritöös "Portfelli minister ja propaganda Eestis 1924–1925" (käsikiri TÜ ajaloo osakonnas).

1. Kolme nime all

1.1. Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talitus

26. septembril 1934 allkirjastas riigivanem dekreedid uue valitsusasutuse, Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talituse (VIPT) loomise kohta. Seadus määratles selle eesmärgid ja ülesanded: informatsiooni andmine valitsuse ja riigiasutuste tegevuse kohta ning riikliku ja rahvusliku propagandatöö korraldamine. Nende ülesannete täitmiseks oli talitusel õigus suhelda kõigi riigi- ja omaavalitsusasutuste ning seltskondlike organisatsioonidega.⁷ Talitusest pidi kujunema laiade volitustega, informatsiooni hankiv, kontrolliv ja edastav asutus, mille juhatajal olid selle juhtimisel ministri õigused.

Ametlikult väideti, et vajadus valitsuse informatsiooni- ja selgitusasutuse järele, mis oli end tunda andnud juba pikka aega, kasvas eriti pärast kaitseseisukorra kehtestamist ja poliitiliste erakondade tegevuse katkestamist, sest sellega kadus oluline lülid rahva ja võimu vahel. Nii ajakirjanduses kui ka kodanike poolt olevat seepärast korduvalt avaldatud arvamust, et koostöö valitsusasutuste ja ajakirjanduse vahel peaks olema tihedam: "Alalise täieliku ülevaate andmine rahvale oma tegevusest ning kavatsusist on meie oludes iga Valitsuse kohus. See pole kaugeltki mitte ainult Valitsuse sammude ametlik kaitsmine ja õigustamine, vaid eeskätt tuleb selles näha Valitsuse lojaalset aruannet avalikkusele ning rahvale, kelle huvides ja kelle nimel ju Valitsus töötab. See aitab kaasa mitte üksi Valitsuse töö tutvustamiseks, vaid ka laiemate ringide loovaks osavõtuks riigielu ehitamisel. Informatsiooni- ja propagandakorralduse ellukutsumine oli tingitud neist mõlemaist nõudeist ja seega

Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talitus seisab otseselt rahva teenistuses."⁸

Tõsiasi, et propaganda korraldamiseks kutsuti ellu täiesti uus riigiasutus, põhjendati asjaoluga, et informatsioon ja propaganda ei saa kuuluda siseministeeriumi otseste ülesannete hulka, kuna nende täitmiseks on tarvis suuremat iseseisvust ja laiahaardelisemat tegutsemisvabadust, kui on ministeeriumi struktuuriüksustel.⁹

VIPT tegutses siseministeeriumi juures ja alluvuses. Talitus jagunes osakondadeks (need omakorda vajadusel büroodeks), mille juhatajad allusid siseministrile ja riigivanemale, kuid igapäevases tegelikus töös talituse juhatajale, kes siseministri abina allus samuti temale.¹⁰

Esialgu loodi talituse koosseisus kaks osakonda – informatsiooni- ja propagandaosakond. Informatsiooniosakonna juhataja oli ühtlasi ka VIPT juhataja ja siseministri abi. Osakonna ülesanneteks oli: ajakirjanduse informeerimine valitsuse ja riigiasutuste tegevusest, ajakirjanduse kontrollimine ja suunamine, kultuuripoliitilise propaganda ja aktsioonide teostamine ning raadio, teatri- ja filmiasjandusega seonduvate küsimuste lahendamine.¹¹

Propagandaosakonna juhataja nimetati märtsis 1935 valitsuse propagandajuhiks.¹² Propagandaosakonna funktsioonid olid järgmised: valitsuse tegevuse ja reformide selgitamine ning populariseerimine, valitsuse kursi pooldajate rakendamine sellele toeks, poliitiliste meeleolude silmaspidamine ja mõjutamine valitsusele sobivas suunas, ebasobivate meeleolude vastu võitlemine selgitustöö abil, üldise arusaama levitamine siserahu vajalikkuse kohta ning kõikvõimalikud ettetulevad propagandaaktsioonid. Propagandaosakonna juurde loodi ka ajakirjanduse büroo.¹³

⁷ Valitsuse informatsiooni ja propaganda talituse seadus. – Riigi Teataja (=RT) 1934, nr. 81, lk. 680.

⁸ Valitsusasutuste tegevus 1934/35, lk. 104.

⁹ Valitsusasutuste tegevus 1934/35, lk. 104.

¹⁰ ERA, f. 1093, n. 1, s. 1, l. 1.

¹¹ ERA, f. 1093, n. 1, s. 1, l. 2–3.

¹² ERA, f. 1093, n. 1, s. 1, l. 7.

¹³ ERA, f. 1093, n. 1, s. 1, l. 2–3.

1.2. Riiklik Propaganda Talitus

Kiiresti kasvav ja laienev tööülesannete hulk ning vajadus veelgi suurema iseseisvuse järele tõid peagi kaasa talituse ümberkorraldamise. Riigivanema dekreediga 18. septembrist 1935 sai see uueks nimeks Riiklik Propaganda Talitus (RPT) ning allutati otseselt peaministrile.¹⁴ Uute osakondade loomise ja kompetentside kindlapiirilise jagamisega püüti talituse töö seada laiemale alusele.

Riikliku Propaganda Talituse loomist põhjendati avalikkusele sellega, et juba VIPT asutamisel oli olnud selge, et see peaks tegutsema valitsuse juures ja olema täiesti iseseisev asutus, kuid esialgu tuli asja uudsuse ning vastava aparaadi puudumise tõttu siiski leppida vähemaga.¹⁵

Endiselt jäi propagandatalitus tihedasti seotuks siseministeeriumiga. Juba puhtfüüsiliselt jagasid RPT töötajad ruume siseministeeriumi ametnikega Toompea lossi tiibhoones. Seaduse järgi allus reorganiseeritud propagandatalitus nüüd küll otseselt peaministrile, kuid viimase kohuseid täitis teatavasti siseminister Kaarel Eenpalu, nii et sisuliselt alluvussuhetes palju ei muutunud.

RPT-d rahastati peaministri eelarvest ning tema korralduste kohaselt.¹⁶ Talituses töötanud Andrus Roolahd on väitnud, et propagandatalitusele määratud suurte summade kulutamise kohta puudus ülevaade isegi riigikontrollil, kuna kellelgi ei olnud õigust sekkuda RPT töösse. Ideoloogilise elu kõigi sektorite (kunst, kirjandus jne.) üle kontrolli teostamiseks vajalikud finantsid olevat tulnud spetsiaalsetest salajastest fondidest. Kinnistes ümbrikutes sisaldunud raha olevat paar korda aastas RPT usaldusmeestele mõnes neutraalses kohas, nagu Tallinna Kunstiklubis või Tartu Kolme Koopa Kohvikus, üle antud.¹⁷ Propagandatööks vajalike summade pealt

Eesti Vabariigis 1930. aastate teisel poolel nähtavasti kokku ei hoitud.

Ilmselt ei muutunud propagandatalitus pärast reorganiseerimist ja ümbernimetamist üleöö oma tegevuses iseseisvamaks ega tõhusamaks, selline areng võis toimuda vaid pike-ma aja jooksul. Suures osas jätkati varasemat tegevusjoont, kuid algatati ka uusi aktsioone ning suurendati koostööd ajakirjanduse ja mitmesuguste organisatsioonidega.

Talituse uus ja üpris markantne funktsioon oli RPT seaduses sätestatud kui “avaliku elu aktiveerimine seltskondlikule isetegevusele ja sotsiaalsele ühistööle”.¹⁸ See näitab, kui kaugele soovis riigivõim autoritaarses Eestis minna rahva meelsuse kontrollimisel – hoida silma peal isegi inimeste vaba aja harrastustel. Samas on väidetud, et seltskonna organiseerimise ja valitsusmeelse kultuuripropaganda tegelik siht oli riigi aluste kindlustamine ja rahvusliku võitluse organite loomine, juhuks kui valitsus on kõrvaldatud ja riik hädaohus.¹⁹

Veelgi üksikasjalikumalt sätestas RPT ülesanded riigivanema dekreedina antud “Riikliku propaganda talituse määrus”.²⁰ Propagandatalitus polnud seaduse järgi enam kõigest valitsuse informatsiooniasutus, vaid selle funktsioone oli nüüd tunduvalt laiendatud. Avaliku elu aktiveerimiseks ning riiklik-rahvusliku mõtlemisviisi süvendamiseks pidi RPT:

- algatama mitmesuguseid üldrahvuslikke üritusi ning taotlema nende teostamist;
- korraldama ja arendama ajakirjanduse, kirjanduse, kunstide, teatri, kino, raadio ja spordi valdkondi, samuti seltskondlikku isetegevust;
- taotlema seltskondlike jõudude killustamise tõkestamiseks ja rahvusühtsuse süvendamiseks kooskõla organisatsioonide asutamises ning tegevuses;

¹⁴ Riikliku propaganda talituse seadus. – RT 1935, nr. 79, lk. 673.

¹⁵ ERA, f. 1093, n. 1, s. 3, l. 5.

¹⁶ Riikliku propaganda talituse seadus. – RT 1935, nr. 79, lk. 673.

¹⁷ A. Roolahd. Nii see oli..., lk. 10, 182.

¹⁸ RT 1935, nr. 79, lk. 673.

¹⁹ H. Tammer. Eesti sisepoliitiline elu 1935. – Eesti Kroonika 1935, Tartu, 1936, lk. 28.

²⁰ RT 1935, nr. 84, lk. 710.

- ühtlustama noorsooliikumist ning korraldama selle keskuse loomist;
- ühtlustama ja korraldama töövõtjaskonna ning tööandjaskonna organiseerimist sotsiaalseks ühistööks;
- tutvustama välismaad Eesti riikliku ja rahvusliku elu saavutustega.

Määruse järgi olid valitsus- ja omavalitsusasutused kohustatud kaasa aitama RPT algatuste ja ürituste elluviimisele, samuti arvestama RPT seisukohtade ja soovitustega, kui nad ise eespool loetletud valdkondades tegevust arendasid.²¹

Kuna tegevusalad olid aasta jooksul oluliselt laienenud, siis muudeti pärast RPT moodustamist oluliselt asutuse struktuuri. Endise kahe osakonna asemel oli neid nüüd neli, lisaks kantselei. Poliitilise osakonna ülesanne oli rahva organiseerimine ja seltskondlike jõudude aktiveerimine riiklikuks ja rahvuslikuks ühistööks. Informatsiooniosakond korraldas ja arendas ajakirjandusala, pidades ajakirjandusega ühendust ning varustades avalikkust infoga. Kultuuriosakond korraldas ja arendas kirjanduse, kunstide, teatri, kino, raadio ja seltskondliku isetegevuse valdkondi, algatas ja teostas rahvuslikke ja kultuurilisi aktsioone ning üritusi. Üldosakonna funktsioonideks olid rahvusühitsuse süvendamiseks loodud organisatsioonide tegevuse koostöölastamine, sotsiaalse koostöö organiseerimine töövõtjaskonnas, noorsooliikumise ühtlustamine jms.²²

1937. aasta mais ühendati kultuuriosakond üldosakonnaga. Seega olid uuel üldosakonnal nüüdsest ka endise kultuuriosakonna ülesanded.²³ 1938. aasta maikuu nimetati osakonnad ümber aladeks – poliitiline ala ja üldala; informatsiooniosakonnale jäi endine nimetus.²⁴ Sisulisi ümberkorraldusi RPT töös nende struktuurimuudatustega ei kaasnenu.

1939. aasta jaanuaris sai RPT ministeeriumi staatuse ning senine RPT juhataja nimetati propagandaministriks.²⁵ See oli ametisoleva valitsuse arvult üheksas ministrikoht, mis aga ei allunud vabariigi valitsusele, vaid otse peaminister Kaarel Eenpalule.

1.3. Informatsiooni Keskus

Kevadel 1940 nimetati RPT ümber Informatsiooni Keskuseks (IK) ning viidi iseseisvuse suurendamise eesmärgil peaministri alluvusest vabariigi valitsuse alluvusse.²⁶ Informatsiooni Keskuse seaduse eelnõu juurde lisatud seletuskirjas öeldi, et RPT ümberkorraldamine oli välja kasvanud vajadusest luua avaramaid eeldusi nende üldriiklike ja -rahvuslike ülesannete täitmiseks, mida tollane aeg selisele asutusele peale oli pannud.²⁷ Samuti rõhutati vajadust anda asutusele oma töös veelgi suurem iseseisvus. Tegelikult muutus eeskätt alluvussuhe – peaministri alluvusest valitsuse alluvusse. IK pidi omandama seltskondliku asutuse iseloomu ja vabanema tavalise valitsusasutuse administratiiv-bürokraatlikust ülesehitusest. Keskusele olid küll ette nähtud ministeeriumidega sarnased ülesanded ja juriidiline seisund, kuid leidis ka põhjalikke erinevusi. Informatsiooni Keskus pidi olema rahva eluavaldustega palju otsesemas seoses kui ministeeriumid. Oma ülesandeid ei pidanud ta täitma mitte niivõrd valitsemise ja haldamise, kuivõrd koordineerimise ja kaasaaitamise teel, rakendades selleks seltskondlikule elule sobivaid meetodeid.²⁸

1940. aasta kevadeks oli nii sise- kui välispoliitiline olukord muutunud Eesti jaoks väga keeruliseks, mistõttu tunti vajadust poliitiliste jõudude koondamise ja suurema üksmeele saavutamise järele. Vähemalt näiliselt soovis valitsus koostööd opositsiooniga. Usutavasti

²¹ RT 1935, nr. 84, lk. 710.

²² ERA, f. 1093, n. 1, s. 3, l. 10.

²³ ERA, f. 1093, n. 1, s. 3, l. 38.

²⁴ ERA, f. 1093, n. 1, s. 3, l. 78–82.

²⁵ RT 1939, nr. 10, lk. 77; Õ. Elango, A. Ruusmann, K. Siilivask. Eesti maast ja rahvast..., lk. 289.

²⁶ Informatsiooni keskuse seadus. – RT 1940, nr. 35, lk. 287.

²⁷ ERA, f. 1093, n. 1, s. 9, l. 12.

²⁸ ERA, f. 1093, n. 1, s. 9, l. 12–14.

püüti ka propagandatalituse ümberkorraldamisega tulla vastu opositsioonile, kes polnud sugugi rahul RPT tegevusega.

Rahulolematust olid RPT suhtes väljendanud ka mitmed kultuuritegelased, leides, et see asutus ei ole oma ülesannete kõrgusel ja vajab ümberkorraldusi. Üks probleemi tõstatajaid oli kirjanik August Mälg, kes saatis 1939. aasta detsembris peaminister Jüri Uluotsale kirja, milles selgitas vajadust propagandatalituse reformimiseks. Põhjuseks ta välja, et RPT on oma tegevuses ebaõnnestunud: võim on endiselt rahvast võõrandunud, talituse korraldatud aktsioonid on jäänud rahvale kaugeks. Mälg leidis, et kõigepealt tuleb kaotada propagandatalituse nimi, kuna see on “absoluutselt vastuvõetamatu meie lihtinimesele”, kes ei taha mingit propagandat.²⁹ Mälg käsitles oma kirjas eeskätt kaht vajadust – tuua võimu rahvale lähemale ning korraldada ümber isamaalise ja rahvusliku kasvatuse süsteem. Selleks oli vaja RPT-sarnast asutust, kuid teise nime all ja uuendatud funktsioonidega. Tema arvates olnuks parim lahendus iseseisev ministrikoht – rahvus- ja ühiskondlike asjade minister või lihtsalt portfelli minister – igatahes nime all, mis kõlaks piisavalt rahvapäraselt ja mitteametlikult. Ta esitas isegi konkreetse kava, mis moodi uue asutuse struktuur ja töökorraldus välja võiksid näha. Muu hulgas soovitas ta loodava ministeeriumiga liita haridusministeeriumi noorsoo- ja vabaharidusosakonna. Senine talituse informatsiooniosakond pidanuks aga asuma otse siseministeeriumi juures, mitte uue asutuse alluvuses.³⁰ Mälgu esitatud uue ministeeriumi kava ei läinud küll otseselt käiku, kuid probleem oli selgesõnaliselt püstitatud.

Informatsiooni Keskuse seaduse arutamine Riigivolikogus 1940. aasta aprillis kujunes väga ägedaks ja sõnavõttuderohkeks. Palju kriitikanooli tabas RPT tegevust ja töötajaid,

kuid rahul ei olnud ka uue seaduse eelnõuga. Paljud riigivolikogu liikmed mõistsid, et sisuliselt olid valitsuse kavandatud muudatused vaid iluravi. Karl Arnold Jalakas arvustas talitusele plaanitavat uut nime, väites, et sõna “informatsioon” on eesti rahvale võõras ega hõlma kaugeltki kõiki valdkondi, millega see asutus tegeleb. Ka leidis ta, et olukorda ei saa muuta ainult seadusega, kuna talituse senine isikkoosseis ei toimiks uue seaduse raames sugugi paremini.³¹ Kritiseariti sedagi, et seaduses ei määratletud IK täpseid ülesandeid ja arvati, et valitsus tahab niiviisi jätta endale selles osas vabad käed. Oskar Köster kritiseeris IK osakondade tulevase tegevusvaldkondi, leides, et vähemalt ühiskondliku osakonna puhul on tegemist üleorganiseerimisega, kuna kõikide eelnõus loetletud valdkondade³² arendamiseks on Eestis asutused ja organisatsioonid olemas.³³ Mitmed riigivolikogu liikmed nurisesid selle üle, et plaanitava seadusega taheti lisaks riigis niigi toimivale ajakirjandusala reguleerimisele võtta tugeva kontrolli alla ka rahva seltskondlik ja isetegevus. Arvustati ebamääraseid väljendusi seaduse eelnõus. Näiteks tekkis küsimus, mida tähendab “ajakirjandust, raadiosaadet, filmi ja teisi sellelaadilisi alasid puudutavate küsimuste korraldamine”. Kas näiteks kirik ja kool on “sellelaadilised”? Kas “sellelaadilise” alla kuuluksid kõik seltskondlikud eluavalduused, organisatsioonid ja asutused?³⁴

Riigivolikogus IK seaduse üle toimunud vaidluste krooniks sobivad hästi Kösteri sõnad ja soovitus: “Pean ütlema, et kui ma seaduse esimest korda läbi lugesin, siis mulle tundus, et see on aprillinali, sest eelnõu oli dateeritud 1.IV, millal see on meile kätte toodud. Suvel, kui rahvaesindust pole segamas, nagu öeldakse, mõeldagu siis veel hästi läbi, missugune peab olema meie propagandaasutuse reform.”³⁵ Vastuoludest hoolimata võeti

²⁹ J. Ant. August Mälgu kiri peaministrile: Detsember 1939. – Tuna 2002, nr. 1, lk. 60.

³⁰ J. Ant. August Mälgu kiri peaministrile, lk. 61–62.

³¹ Riigivolikogu stenograafilised aruanded 1939/40. VI istungjärg, lk. 926–927.

³² Seltskondliku ja noorsoo-organisatsioonide tegevuse arendamine, riikliku meelsuse süvendamine, riiklikele ja rahvuslikele ülesannetele kaasaaitamine, rahva vaba aja kasuliku veetmise edendamine jne.

³³ Riigivolikogu stenograafilised aruanded 1939/40. VI istungjärg, lk. 931

³⁴ Samas, lk. 929–930.

³⁵ Samas, lk. 932.

Informatsiooni Keskuse seadus 9. aprillil teisel lugemisel vastu ilma eriliste muudatusteta ja mingit suvist laagerdumisaega sellele ei antud.

Eesti uus propagandaasutus, Informatsiooni Keskus, koosnes teadete osakonnast, ühiskondlikust osakonnast ja kantseleist. IK juurde loodi lisaks Informatsiooni Nõukogu ja Seltskondliku Tegevuse Nõukogu.³⁶ Neist esimene, mis pidi arutama informatsiooni korraldamisel üles kerkivaid küsimusi, koosnes IK juhatajast, abijuhatajast ja teadete osakonna juhatajast, välisministeeriumi, siseministeeriumi ja ETA esindajatest, nelja suurema päevalehe (need ajalehed määras valitsus) peatoimetajaist või nende asemikest ning Riigi Ringhäälingu direktorist.³⁷

Seltskondliku Tegevuse Nõukogu funktsiooniks oli seltskondliku tegevuse sihtide ja põhimõtete kujundamisel üles kerkivate küsimuste arutamine, ning vastaval alal uute tegevusalade ja vahendite selgitamine. Sellesse kuulusid IK juhataja, abijuhataja ja ühiskondliku osakonna juhataja, haridusministeeriumi esindaja, nelja suurema päevalehe esindajad ning kuni kümme liiget, kes määrati valitsuse poolt seltskondlike organisatsioonide juhtkondadesse kuuluvate isikute hulgast üheks aastaks.³⁸

Nõukogude moodustamisega taotleti veelgi tõhusama kontrolli kehtestamist informatsiooni jagamise ja korraldamise ning seltskondlike organisatsioonide üle. Teiselt poolt võinuks nende alade juhtimine muutuda paindlikumaks, arvestades et nõukogudesse kaasati ka ajakirjanduse ja organisatsioonide esindajad ning mõlema nõukogu tegevus pidi seisnema aruteludes, selgitustöös ja läbirääkimistes. Kuid seaduse järgi said nõukogud arvamust avaldada siiski vaid nende küsimuste kohta, mis neile olid ette pandud IK juhataja poolt. Kuna mõne kuu pärast IK suleti, siis arvestatava sisulise tööni kummaski nõukogus ei jõutudki.

Seega kujutas RPT ümberkorraldamine

Informatsiooni Keskuseks rohkem vormi kui sisu muutust. Seda võib muidugi osalt põhjendada ka väga lühikeseks jäänud tegevusajaga. Informatsiooni Keskus likvideeriti Eesti okupeerimise järel 20. augustil 1940, mil selle asjaajamine anti üle NSVL telegraafiagentuuri (TASS) osakonnana tegutsevale Eesti telegraafiagentuurile (ETA).³⁹

2. Propagandatalituse olulisemad tegemised

Lisaks ajakirjanduse kontrollimisele ja välispropagandale oli talitusele pandud ülesanne teha rahvuslikku propagandat. Rahvuse ja isamaalisuse rõhutamine ei olnud uus nähtus, juba sajandi algul oli sellega silma paistnud Jaan Tõnisson, hiljem aga vabadsõjalased. Kuna rahvusaade ei jätnud eesti rahvast külmaks, otsustasid ka Päts ja Laidoner, kes varem polnud oma isamaalisust eksponeerinud, pärast riigipööret seda eriliselt esile tõstma hakata. Ka oli see hea võimalus tegelikelt probleemidelt tähelepanu kõrvale juhtida. Võimukolmiku kolmas liige Eenpalu, kelle poliitiline kujunemine toimus nooruses Tõnissoni mõju all, oli mõnede hinnangute järgi lausa “rahvuslik tulihing”⁴⁰ ning tema hakkaski isamaalisi kampaaniaid energiliselt ellu viima. Paljude uute rahvuskultuuriliste ettevõtmiste initsiatiiv tuli Eenpalult, “sest siseministeeriumi juhi pea oli täis igasuguseid algatusi ja neid kõiki tahtis ta ise juhtida. Ta tahtis teostada oma noorepõlve unistusi ja kultuurilisi kavatsusi. Ta tõmbas kaasa ka K. Pätsi, kes ikka tundis vaimustust uutest positiivsetest kavatsustest. K. Eenpalu oskas neile ettevõtetele hinge sisse puhuda.”⁴¹

Eenpalu oli ka autoritaarsel ajajärgul Eestis kujundatava ideoloogia peamine looja ja kandja. Uue ideoloogia propageerimiseks rajati Riiklik Propaganda Talitus, mille kaudu

³⁶ ERA, f. 1093, n. 1, s. 9, l. 12–14.

³⁷ Riigivolikogu stenograafiliste aruannete lisad 1939/40. VI istungjärk, lk. 321–323.

³⁸ Riigivolikogu stenograafiliste aruannete lisad 1939/40. VI istungjärk, lk. 321–323.

³⁹ ERA, f. 1093, n. 1, s. 11, l. 35–36.

⁴⁰ Vt. nt. M. Raud. Kaks suurt: Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Tallinn, 1991, lk. 198–202.

⁴¹ M. Raud. Kaks suurt, lk. 200.

kasutati rahva mõjutamiseks kirikut, teatrit, kino, ajakirjandust, rahvapidustusi, kirjan-dust, kunsti ja teisi vahendeid.⁴² Eelnevast tu-lenevalt hõlmasid suure osa propagandatali-tuse tööst väga mitmesugused laaulatuslikud rahvuslikud ja kultuurilised üritused. Kujunes omapärane olukord, kus propagandatalitus töötas paralleelselt haridusministeeriumiga ja teostas mõningaid viimase ülesandeid.

Suuremad riiklikud algatused, n.-ö. akt-sioonid olid nimede eestistamine, rahvuslipu levitamine, kodukaunistamine, raamatuaasta ja raamatufond, hümnitaoliste ühis- ja pidu-laulude võistlus ning rahvakunsti ja rahvarõiva elustamise kampaania. Samuti kutsus RPT ellu filmikavandite võistluse ja massilavastuste kä-sikirjade võistluse. RPT koordineeris üleriik-likult olulisemate riigipühade ja tähtpäevade, nagu iseseisvuspäev, võidupüha, emadepäev jt., pühitsemist, mis muutus aasta-aastalt üha suurejoonelisemaks. Kitsama kandepinnaga üritustest korraldati näiteks teatripäev 1935. aasta suvel, merenduspäev 1936. aasta det-sembris. Ettevalmistusi tehti kahe ärkamisaja suurmehe, Jakob Hurda ja Carl Robert Jakob-soni 100. sünniaastapäevade suurejooneliseks pühitsemiseks vastavalt 1939. ja 1941. aastal.⁴³ Samuti aitas RPT kaasa kohalike rahvus-, noorte-, lõikus- jm. päevade korraldamisele või vähemalt organiseeris kõnelejate saatmist. Peale otseselt propagandatalituse poolt teosta-tavate ülesannete osalesid RPT töötajad pal-judes komisjonides, komiteedes, nõukogudes ja žüriides, mis olid loodud valitsusasutuste ja organisatsioonide poolt eriküsimuste lahenda-miseks. 1938. aastal tuli propagandatalitu-sest initsiatiiv seltskondlikke organisatsioone koondava rahvahariduskoja loomiseks, noorte tööteenistuse korraldamiseks ja rahvasporti populariseeriva organisatsiooni rajamiseks.⁴⁴ Veel tahtis RPT saavutada kontrolli suurema-

te organisatsioonide ja asutuste poolt aasta jooksul korraldatavate ürituste üle, et koosta-da vastav üldkalendaarium ja hoida ära ette-võtmiste ajalist kokkulangemist. Lisaks tegeldi propagandatalituses piirimaade küsimustega ja seda mitte ainult kultuuripoliitika alal, vaid laiemalt. Loetletud ettevõtmised moodustasid olulisima osa RPT tegevusest.

3. Propagandatalituse töötajad

RPT-s ametis olnud Kaul-Andrus Kadaku sõnul töötas seal vaid kümmekond inimest, lisaks pool tosinat kantseleiametnikku.⁴⁵ Ar-hiivimaterjalidest nähtub, et tegelikult oli töötajaid siiski veidi rohkem, ehkki propagan-datalituse ametnikkond ei olnud tõepoolest kuigi suur. Enamik juhtivtöötajaid oli talitu-ses ametis kogu selle tegevusaja vältel, kuid nende ametinimetused ja ülesanded muutusid korduvalt. Mõned töötajad ja tehniline per-sonal (masinakirjutajad, stenografistid, käsk-jalad jt.) vaheldusid üsna sageli. Sealjuures oli osa neist ametis kord propagandatalituse, kord Riigikantselei koosseisus.⁴⁶

Valdav osa RPT töötajaskonnast, enne-kõike talituse juhid ja poliitilise osakonna ametnikud, komplekteeriti endiste erakon-dade peastaapide tegelastest, kes olid nüüd Isamaaliidus. Kõik kolm RPT juhatajat – Hu-go Kukke, Ants Oidermaa ja Edgar Kigaste – olid ka Isamaaliidu asutajaliikmed.⁴⁷

Propagandatalituse juhid vahetusid pea-aegu niisama tihti kui valitsused enne vaiki-vat ajastut. Ilmselt ei olnud Päts ja Eenpalu propagandajuhtidega rahul. Roolahk märgib oma mälestusteraamatus, et Pätsil oli propa-gandapealikega tihti lahkarvamusi, sest vii-mased kippusid tolerantsust näitama seal, kus see Pätsi arvates oli lubamatu.⁴⁸ Arvamust,

⁴² F. Toomus. Konstantin Päts ja riigireformi aastad. Tartu-Tallinn, 1938, lk. 239.

⁴³ ERA, f. 1093, n. 1, s. 264, l. 2-3.

⁴⁴ ERA, f. 1093, n. 1, s. 298. E. Kigaste ja K. Kadaku ettekanded peaministrile. (Säilik on nummerdamata, sestap pole leheküljenumbrit märgitud.)

⁴⁵ K.-A. Kadak. Mitme taeva all. Stockholm, 1974, lk. 86.

⁴⁶ ERA, f. 1093, n. 1, s. 1-11. Määrused, käskkirjad ja korraldused.

⁴⁷ W. Tomingas. Mälestused, lk. 523.

⁴⁸ A. Roolahk. Nii see oli..., lk. 111.

et Pätsil oli propagandajuhtidega vähe õnne, avaldas ka William Tomingas, lisades, et just seetõttu ei õnnestunud Pätsil kogu avalikku elu “kasarmukorrale” allutada, nagu ta Saksa eeskujul tahtnuks teha.⁴⁹

Nagu mainitud, pakkus Päts propaganda-juhi ametit esimesena oma ammusele sõbrale Oskar Looritsale, viimane aga keeldus: “... oma elu missiooniks olen valinud eesti vanavara kui meie suurima rahvusliku kultuuripärandi läbitöötamise, [– – –] ma ei kavatse küll kuidagi mitte astuda tegelikku poliitikasse, vaid töotan kaasa ainult kriitilistel silmapilkudel ja täitsa südametunnistuse käsul, sidumata end ühegi kambaga.”⁵⁰

Siis uuris Päts Looritsalt, kas propaganda-juhiks võiks sobida mõni ajakirjanik, näiteks välisministeeriumi kogemusega Vaba Maa peatoimetaja Eduard Laaman, kuna ta ei taha põhimõtte pärast anda seda kohta oma parteikaaslaste kätte. Loorits polnud vaimustatud ei Laamanist ega mõnest teisest ajakirjanikust.

Pärast kaalutlemist pani Päts propaganda-juhiks Hugo Villi Kukke. See üsna noor mees oli varem kuulunud Jaan Tõnissoni leeri, töötanud Postimehes ja valitud Rahvusliku Keskerakonna nimekirjas Riigikogu viiendasse koosseisu. Kuid pärast riigipööret vahetas ta poolt, leides ilmselt Pätsi juures paremaid karjäärivõimalusi.⁵¹ Loorits hindas Tõnissoni ühe lähema kaastöölise üleemeelitamist Pätsi poolt kui “poliitikageeniuse meistrisammu”.⁵² See oli ilmselt mõeldud teiste poliitikute rahustamiseks, kes ei saanud enam öelda, et Päts määrab juhtivatesse ametitesse ainult oma erakonna mehi.

7. septembril 1934 nimetas Päts Kukke si-

seministri abiks, seejärel 18. septembril, veel enne VIPT loomist, propagandajuhiiks.⁵³ Talituse informatsiooniosakonna juhatajana oli tema peamine ülesanne koostada välismaal levitamiseks ülevaateid Eesti riigielu, kultuuri, majanduse jms. kohta ning teha kokkuvõtteid välisajakirjandusest. Ametis sai Kukke olla vaid aasta, sest 1935. aasta septembris, kui VIPT-ist sai RPT, määrati talitusele uus juht – Ants Oidermaa.⁵⁴ Oidermaa oli varem olnud Põllumeestekogude peasekretär, ajalehe Kaja peatoimetaja ja Eesti Vabariigi saadik Kaunases.

27. veebruaril 1937 vabastas Päts Oidermaa ametist ja määras aprillis (vahepeal oli propagandatalituse juhataja ajutiseks kohusetäitjaks informatsiooni osakonna juhataja Juhan Kaarlimäe) tema asemele uuesti vahepeal Isamaaliidus ja Uus Eestis töötanud Hugo Kukke.⁵⁵ Kukke seekordne ametiaeg jäi hoopis lühikeseks – juba augustis tagandati ta teistkordselt. Uueks propagandajuhiiks määras Päts endise Asunike Koondise sekretäri, kuid hiljem Isamaaliidus karjääri teinud Edgar Kigaste.⁵⁶ Kuid temagi tähtsuse ei kestnud kaua – jaanuaris 1939 määrati propaganda-juhiiks teistkordselt Oidermaa, kellele anti ka kõlavam ametinimetus – propagandaminister.⁵⁷ Sedapuhku püsis Oidermaa ametis kuni Nõukogude okupatsioonini, ehkki 1939. aasta oktoobris oli tema koht veel kord ohus.

Hjalmar Mäe on oma mälestustes väitnud, et pärast Eenpalu valitsuse tagasiastumist pakuti talle Jüri Uluotsa kabinetis propaganda-ministri kohta. Berliinis viibinud Mäe vastas, et temal pole sellist ministrikohta vaja, kuna teda tahetakse valitsusse kui vabadussõjalast, kuid vabadussõjalased ei ole nii odavad. “Ma oletasin, et vist Päts soovitas Uluotsale valitsu-

⁴⁹ W. Tomingas. Mälestused, lk. 522.

⁵⁰ O. Loorits. Eesti ajaloo põhiprobleemid, lk. 168–170.

⁵¹ W. Tomingas. Mälestused, lk. 522.

⁵² O. Loorits. Eesti ajaloo põhiprobleemid, lk. 170.

⁵³ W. Tomingas. Mälestused, lk. 522.

⁵⁴ ERA, f. 1093, n. 1, s. 3, l. 2.

⁵⁵ ERA, f. 1093, n. 1, s. 3, l. 29, 32, 34; E. Lauk, M. Mälk, A. Pallas, J. Peegel. Eesti ajakirjanike lühielulood. – Peatükke Eesti ajakirjanduse ajaloost 1900–1940. Tartu, 2000, lk. 215, 222; S. Mägi. Ajalehe “Uus Eesti” välispoliitiline suunitus 1938–1939. – Eesti ajakirjanduse ajaloost VII. Tartu, 1991, lk. 137–138.

⁵⁶ ERA, f. 1093, n. 1, s. 3, l. 54, 58.

⁵⁷ RT 1939, nr. 10, lk. 77.

se koostamisel võtta arvesse mind, kuna Uluots minu vahekorda Pätsiga ei teadnud ja Päts seda temale ise ka ütelda ei tahtnud, siis arvas Uluots, et informatsiooniministri kohast mulle jätkub ja Pätsu soovitus rahuldatud.”⁵⁸

Nõukogude okupatsiooni algusjärgus (25. juunist 20. augustini) jõudis Informatsiooni Keskust juhtida Varese valitsuse asepeaminister Hans Kruus,⁵⁹ kelle kõrval etendas olulist rolli keskuse abijuhatajaks nimetatud Johannes Lauristin.

Hoolimata ametisõlnud propagandajuhtidest võib talituse tegelikuks juhiks pidada pigem Eenpalut. Kogu RPT tegevusaja vältel kontrollis ja suunas Eenpalu talituse tööd – andis juhtnööre selle töötajatele ja oli paljude et-

tevõtmiste idee genereerija. Mitmed autorid on avaldanud arvamust, et RPT juhid ei olnud eriti võimekad ega andekad ning jäid kõvasti alla energilisele ja teotahtelisele Eenpalule.⁶⁰ Roolahd nimetab Eenpalut korduvalt talituse tegelikuks bossiks või šefiks.⁶¹ Kuid ega Eenpalu ka kõike teha jõudnud. Nii näiteks Isamaaliidu loomisel ja ülesehitamisel pidid kandvaks jõuks olema propagandatalituse töötajad, kes ei suutnud aga kujundada organisatsioonist üldrahvalikku erakonda, mida taotles Eenpalu.⁶²

Talituse tähtsamatest töötajatest ja nende ametikohtadest annab ülevaate järgnev tabel, mis ei ole (taotluslikult) täielik, sest välja on jäetud lühemat aega töötanud isikud ja kantseleipersonal.⁶³

Töötaja	Ametipositsioon(id)
Hugo Villi Kukke	kahel korral juhataja, infoosakonna juhataja
Ants Oidermaa (Hans Oidermann)	Valitsuse propagandajuht, kahel korral talituse juhataja, propagandaminister
Edgar Kigaste (Ruubel)	infoosakonna kaastöoline, üldosakonna juhataja, RPT nõunik, talituse juhataja
Juhan Kaarlimäe (Karlsberg)	infoosakonna nõunik-kaastöoline, hiljem juhataja, RPT juhi ajutine kohusetäitja, poliitilise osakonna juhataja
Kaul-Andrus Kadak	nõunik, üldosakonna juhataja, RPT abijuhataja
Olev-Märt Piirsalu (Gross)	poliitilise osakonna sekretär, seejärel juhataja ja RPT juhi asetäitja
Osvald Viirsoo	piirimaade sekretär, poliitilise ala nõunik
Valter Soo	üld- ja informatsiooniosakonna kaastöoline-nõunik
Voldemar Kures (Koch)	propagandatalituse informatsioonijuhataja
Ilmar Raudma	kultuuriosakonna nõunik, RPT kantseleijuhataja, infoosakonna toimetaja, seejärel selle juhataja
Rudolf Paris	kultuuri- ja üldosakonna kaastöoline-nõunik peamiselt kunstilistes küsimustes
Harald Pello	RPT poliitilise ja IK ühiskondliku osakonna sekretär
Arnold Taioste	infoosakonna kaastöoline-toimetaja, Nime de Eestistamise Keskbüroo ja Eesti Lipu Toimkond

⁵⁸ H. Mäe. Kuidas kõik teostus. Minu mälestusi. Stockholm, 1993, lk. 140.

⁵⁹ ERA, f. 1093, n. 1, s. 11, l. 11, 35.

⁶⁰ Vt. nt. M. Raud. Kaks suurt, lk. 202.

⁶¹ A. Roolahd. Nii see oli..., lk. 120, 128, 134 jne.

⁶² M. Raud. Kaks suurt, lk. 201–202.

⁶³ Tabel toetub järgmistele arhiivimaterjalidele: ERA, f. 1093, n. 1, s. 1, 3, 10. Määrused, käskkirjad, korraldused; s. 438, 454. Isikkoosseis.

Adam Randalu (Bachman)	infoosakond, NEK juhataja
Henrik Visnapuu	Propagandatalituse kultuurinõunik
Artur Adson	filmiinspektor (erandina siseministeeriumi palgal)
Erika Viirsalu	kultuuriosakonna sekretär, üldala nõunik ja juhataja asetäitja
Hella Rajasaare	üldosakonna sekretär, IK ühiskondliku osakonna sekretär

Võib arvata, et propagandatalitusse ei sobinud iga keskmine haritud inimene, vaid selleks oli vaja teatavaid erilisi iseloomuomadusi. Sobivaks peetud uued töötajad (enamasti noored inimesed) tuli vanemate olijate poolt välja koolitada. Ja mitte igaüks ei pidanud talituses pikka aega vastu. Roolaht on meenutanud, kuidas teda, Tartu ülikooli tudengit, RPT info-osakonnas tsensoriks välja õpetati. Osakonnajuhataja Ilmar Raudma manitses, et peab oskama keelt hammaste taga ja emotsioone vaka all hoida ning et kedagi ei tohi usaldada. Et tsensor ei tohi end petta lasta koorukesest, vaid peab otsima iva, mõtet, mis on peidetud ridade vahele. Kui noor töötaja esitas ülemusele oma esimese punase tsensoripliatsiga ülekäidud töö – ajakirja Tänapäev 1937. aasta märtsinumbri, sai ta kommentaariks: “Võsa sa näed, metsa aga veel mitte!”⁶⁴

Nagu propagandatalitusele üldiselt, nii on ka selle töötajatele antud hinnangud vastuolulised. Kui W. Tomingas suhtub oma raamatus RPT ametnikesse niisama negatiivselt kui talitusse endasse, siis hoopis vastupidine on K.-A. Kadaku arvamus kolleegidest. Oma mälestustes kirjeldab ta neid kui huvitavaid, intellektuaalseid, omapäraseid ja võimekaid isiksusi: “Olime nagu poliitiline ratsareserv, keda võidi rakendada igasse ettenähtavasse või ettenähtamatusse tehtavasse endastmõistetava usaldusega, et ülesanne täidetakse.” Veel lisab ta ilmse uhkustundega Eenpalu valitsuse sotsiaalministri Oskar Kase iseloomustuse RPT töötajast kui iseäralikest, “kes igaüks omal viisil erinevat tavalisist tegelasist eesti poliitilise tänava üldpildis”⁶⁵. Informat-

siooniosakonna sekretärina töötanud Roolaht meenutab samuti oma kaastöötajaid valdavalt hea sõnaga, samas kui ta mitmete kultuuri- ja avaliku elu tegelaste kohta puistab üpris krõbedaid märkusi. RPT töötajast on ta sarkastiline ainult kultuurinõuniku, hiljem kultuuriajakirja Varamu toimetajana töötanud sulemees Henrik Visnapuu suhtes.⁶⁶

Mälestusteraamatuist võib leida veelgi huvipakkuvaid kilde, mis on küll äärmiselt subjektiivsed, kuid aitavad mõnestki inimesest paremat ettekujutust saada. Nii näiteks kirjeldas Ilmar Raamot oma mälestustes üht kõnelust 1934. aastal Jaan Tõnissoniga teemal, keda määrata konsistooriumi uueks sekretäriks. Kui Tõnisson tahtis soovitada Hugo Kukket, laitis Raamot selle mõtte maha, avaldades arvamust, et Kukke võib Tõnissoni esimesel võimalusel maha müüa. Raamot väitis, et Kukkel on “vägagi kesine aumehelikkus” ja “otse taltsutamatu karjääriha”.⁶⁷ See iseloomustus on üpris kõnekas, arvestades seda, et Tõnissoni endine usaldusalune Kukke, kes olevat veel 1934. suvel talle lojaalsust kinnitanud, liitus poliitilise olukorra muutudes pea üleöö Pätsi leeriga ja sai seal arvestatava tähtsusega funktsionääriks.

Teise huvipakkuva iseloomustuse annab August Ots, kes tundis hilisemat RPT juhatajat Edgar Kigastet juba koolipõlvest. Ots iseloomustas Kigastet kui meest, kel puudub tasakaal ning kes teeb karjääri, kasutades selleks teisi isikuid ja varjates oma nõrkusi.⁶⁸ Kigaste mahhinatsioon on maininud ka Raamot, kelle arvates polnud ei Kukkel ega Kigastel vajalikku kaalu, et kedagi endaga

⁶⁴ A. Roolaht. Nii see oli..., lk. 116–123.

⁶⁵ K.-A. Kadak. Mitme taeva all, lk. 86–90.

⁶⁶ A. Roolaht. Nii see oli..., lk. 148–154.

⁶⁷ I. Raamot. Mälestused II. Stockholm, 1991, lk. 10.

⁶⁸ A. Ots. Mehed sündmuste kurvidel. Läbielamusi ja mälestusi. Uppsala, 1976, lk. 75.

kaasa tõmmata. Tema hinnangul kukkusid Päts ja Eenpalu neid mehi edutades sisse.⁶⁹

Need väljavõtted memuaaridest on erapoolikud. Neis võib sisalduda tõde, kuid samas olenevad need suuresti kirjutaja suhetest iseloomustatavaga. Nende põhjal ei saa päriselt väita, nagu oleks propagandatalitusse tööle valitud üksnes alatuid, pugejalikke ja karjäärihimulisi mehi.

4. Hinnangud propagandatalitusele

Propagandatalituse suhtes on raske seisukohta võtta. Kas suhtuda sellesse negatiivselt kui autoritaarse režiimi ühte võimuhooba või positiivselt kui asutusse, mille algatusel said teoks arvukad rahvuslikud aktsioonid ja kultuuriüritused? Kas propagandatalituse loomine oli selles olukorras õigustatud või mitte?

Kaasaegsed ajakirjanikud taunisid propagandatalitust üsna üksmeelselt ning püüdsid selle ettekirjutustest igati mööda hiilida. 1930. aastate üks tuntumaid ja mõjukamaid ajakirjanikke Harald Tammer, kritiseeris 1935. aastal Eesti Kroonikas talitust lausa otsesõnu: “Valitsuse juures ellu kutsutud Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talituse tegevus on kahjuks seisnud peamiselt valitsuse otsuste paljundamises ja levitamises ega ole nähtavasti suutnud piiratud koosseisu tõttu täita niisugust selgitavat ülesannet, nagu oli Riigikogul oma debattide ja küsimuste mitmekülgse valgustamisega. Ajakirjanduse kohta maksma pandud sumdmäärus on teinud poliitiliste küsimuste käsitlemise üha harvemaks. See seisnebki peamiselt valitsuse info avaldamises, ilma et ajakirjandusel oleks suuremaid võimalusi poliitiliste probleemide edasinihutamisel.”⁷⁰

1935. aastal oli veel võimalik sellist seisukohta avaldada, seda enam, et Eesti Kroonikat anti välja Tartus, mille vabameelsete ringkondade üle oli valitsusel raskem kontrolli saavutada kui Tallinna kirjastuste üle.

Küllaltki vastukäivaid hinnanguid RPT-le võib leida memuaarteostest. Talituse abijuhatjana töötanud Kadak ei ütle oma mälestustes RPT kohta ühtki halba sõna ja püüab igati õigustada selle olemasolu, leides, et sellist avalikku arvamust suunavat, poliitilist organiseerimist korraldavat ja ajakohast selgitustööd tegevat asutust oli vaikiva aja valitsusele hädasti tarvis, kuna “jätakuvais segastes meeleoludes vajas valitsus rahva arusaamist ja toetust ettevõetavatele sammudele, mis pidid riigielu juhtima tagasi tasasematele teedele”.⁷¹ Kadaku arvates ei saanudki talitus seejuures lähtuda demokraatlikest printsiipidest (opositsiooni retseptide järgi), vaid pidi ennekõike põhjendama valitsuse samme. Tema hinnangul ei olnud RPT sugugi mingi paindumatu ajakirjandust suukorvistav asutus, vaid tegutses vägagi dünaamiliselt, läbirääkimiste teel, kaudseid propagandavahendeid kasutades. Rõhk olevat asetatud ajakirjanduse oma vastutustundele ja koostöötahtele. Ka rahvuslike aktsioonide teostamine olevat toimunud erinevate seltskondlike organisatsioonide vabatahtliku koostöö korras ning ürituste poliitiline iseloom jäänud tagaplaanile. Kadaku arvates oleks propagandatalituse vormis algatatud informatsiooniteenistus jäänud ka aja möödudes ja normaaloludes riigi administratsiooni püsima. Ta kritiseeris vaid sõna “propaganda” kasutamist talituse nimes, kuna sellel on halb ja tendentslik kõla.⁷²

Näiliselt pooldav on teisegi talituse töötaja, Andrus Roolahe suhtumine. Ta peab täiesti loomulikuks, et riigivalitsemises vajatakse propagandat selleks, “...et inimeste mõtteid ja tundeid teatavas suunas liikuma panna, et teatavatele ideedele poolehoidu võita ja inimesi nende ideede kasuks tegudele õhutada, et astutud samme rahvale vastuvõetavaks teha, et üldse inimesi enese poole võita”.⁷³ Sellele vaatamata kumab Roolahe memuaarides läbi sarkasm ja iroonia talituse tegemiste ja kogu tollase riigivõimu olemuse suhtes.

⁶⁹ I. Raamot. Mälestused, lk. 71–72.

⁷⁰ H. Tammer. Eesti sisepoliitiline elu a. 1934. – Eesti Kroonika 1934. Tartu, 1935, lk. 29.

⁷¹ K.-A. Kadak. Mitme taeva all, lk. 84.

⁷² K.-A. Kadak. Mitme taeva all, lk. 84–85, 99.

⁷³ A. Roolaht. Nii see oli..., lk. 110.

Talitusest on kirjutatud ka kogu selle tegevusaja vältel filmiinspektorina töötanud Artur Adson, tõstes ühena vähestest esile RPT viljakat kultuurilist tegevust. Adsoni hinnangul andsid talituse aktsioonid tunnistust, "...et valitsusasutus võib temale pandud riigivõimu teostamistegevuse kõrval omada ka ideid ja võib osata ka suunata meie avalikku elu terveloomulises kultuurilises ja rahvuslikus vaimus"⁷⁴. Ka iseenda tegevust filmiinspektorina hindab ta väga oluliseks ega näe tsensori töös midagi taunimisväärset.⁷⁵

Omaaegsel vabadussõjalaste toetajal ja Pätsi režiimi vastasel Tomingasel oli propagandatalitusest hoopis teistsugune arvamus: "Säärast nii laialdaste ülesannetega riigiasutust, mis korraldab kogu avalikku arvamist ja ühiskondlikku elu, kaasa arvatud isegi töövõtjaskonna ja tööandjaskonna vahetõrget – säärast ülemaalist tasandilistamist Eestis varem ei tuntud. Demokraatlikus riigis ei ole kodanike mõtte- ja tegevusvabaduse korraldamine ja juhtimine valitsusvõimu suva järele üldse kujuteldav."⁷⁶ Tomingase hinnangul ei olnud RPT tegevus kuigivõrd edukas ega andnud loodetud tulemusi. Juba propagandajuhtide sage vahetumine ei olnud talituse tegevuse seisukohalt hea märk. Tema arvates jäi propagandatalitus algusest lõpuni bürokraatlikuks kroonuasutuseks ega leidnud rahva seas poolehoidu. Valitsuse poolt loodetud vaimustuse, elevuse ja spontaanse kaasalöömise asemel reageeris rahvas RPT pingutustele vaid leigelt või isegi vastumeelselt, mille peale võimudel tuli nentida, et eestlase iseloomule ei sobi tema eraellu sekkumine ning tema seltskondlike eluavalduste suunamine kõrgemalt poolt.⁷⁷

⁷⁴ A. Adson. Siuru-raamat. Vadstena, 1949, lk. 190.

⁷⁵ A. Adson. Siuru-raamat, lk. 219–231.

⁷⁶ W. Tomingas. Mälestused, lk. 522.

⁷⁷ W. Tomingas. Mälestused, lk. 523.

⁷⁸ A. Ots. Mehed sündmuste kurvidel, lk. 57.

⁷⁹ O. Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni. Fašismi ja fašismivastase võitluse ajaloo Eestis. Tallinn, 1976, lk. 164–167.

⁸⁰ R. Kordes. Mineviku teed ja rajad: Reportaaž. Tallinn, 1976, lk. 52–53.

⁸¹ O. Kuuli. Vapsidest Isamaaliiduni, lk. 164–167.

⁸² Nt Halliki Harro ja Epp Laugu kirjutised.

August Ots jagab oma mälestustes täielikult Tomingase negatiivset suhtumist.⁷⁸

Pole mõtet toonitadagi, et hävitava hinnangu vabariigiaegsele propagandatalitusele andsid muidugi nõukogudeaegsed kirjutised. Olaf Kuuli raamat "Vapsidest Isamaaliiduni" kirjeldab propagandatalitust kui "Pätsi diktatuurvõimu" üht tööriista loomulikult väga mustades toonides.⁷⁹ Roolaht jagab oma nõukogudeaegses Rein Kordese varjunime all avaldatud üllitises negatiivseid hinnanguid, kasutades osavalt ja viitamata ära tsitaate Tomingase mälestustest.⁸⁰ Roolahe "muundumine" Kordeseks Nõukogude ajal sunnib küsima, kas ehk propagandatalituse töötajad olid poliitiliselt selgrootud. Kui ka teised mitte, siis Roolahest sai punavõimude andunud tööriist ja me ei tea, kas ta mitte ei teinud nendega koostööd juba Eesti Vabariigi ajal.⁸¹

Kuna hiljem on Riiklikust Propaganda Talitusest kirjutatud peaaegu ainult seoses ajakirjandusvabaduse piiramisega, siis on propagandatalitusele antav hinnang jäänud negatiivseks.⁸² Teiselt poolt on seniajani väga vähe käsitletud propagandatalituse panust rahvuslike ja kultuuriliste aktsioonide, ürituste ja tähtpäevade korraldamisel. Kuivõrd suutis RPT eesti rahvast kaasa haarata näiteks kodukaunistamisse, Eesti lipu, nimede eestistamise jt. rahvuslikesse aktsioonidesse või panna inimesi vaimustunult kaasa elama iseseisvuspäeva, võidupüha ja emadepäeva üleriigilisele pühitsemisele? Käesoleva artikli autor on oma hiljuti valminud magistritöös neid teemasid lähemalt käsitletud ning püüdnud ka hinnanguite rohkem tähelepanu pöörata.

Laura Vaan

(1980)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal. Magister aastast 2005.

Infopluss Eesti AS tõlk, andmebaasi analüütik.

Uurimisvaldkond: propagandatalitus Eesti Vabariigis enne 1940. a.